

31 JANUARI 2020

ANTI PEST PROTOCOL

SBO NOORDERLICHT

Inhoudsopgave

Inleiding

Hoofdstuk 1   Wat is pesten?

Hoofdstuk 2   Wat doen we om pesten te voorkomen?

Hoofdstuk 3   Wat doen we als er gepest wordt?

Hoofdstuk 4   Stappenplan

Bronnen

Bijlagen   Websites
Achtergrond informatie

Anti pestprotocol SBO Noorderlicht

Inleiding

1. Waarom een anti pestprotocol

Voor pesten is de laatste jaren steeds meer aandacht gekomen. De gevolgen van pesten worden breed onderkend en het is bewezen dat als scholen een actief beleid voeren tegen pesten dat dit ook helpt om pesten terug te dringen. En daarmee uiteraard ook de gevolgen van het pesten. Op 1 augustus 2016 is de wet “sociale veiligheid op school” ingegaan. De overheid verplicht iedere school om actief beleid te maken om sociale veiligheid op school te waarborgen. Op elke school komt pestgedrag voor, ook op SBO Noorderlicht. Wij hechten groot belang aan een veilig schoolklimaat omdat alleen in een veilige omgeving leerlingen zich optimaal kunnen ontwikkelen.

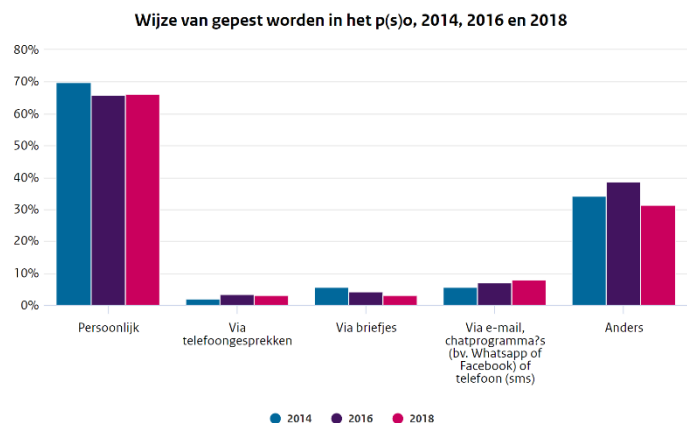
2. Feiten en gevolgen van pesten

Een aantal feiten op een rij:

- In 2018 geeft 10% van de kinderen binnen het primair (speciaal) onderwijs (p(s)o) aan dat zij slachtoffer zijn geweest van pesten. Tussen 2014 en 2016 was er sprake van een daling van 14% naar 11%. Deze daling is in 2018 gestabiliseerd naar 10% (Bron: [www.https://www.onderwijsincijfers.nl/themas/pesten-op-school](https://www.onderwijsincijfers.nl/themas/pesten-op-school))
- Maar 3% van de kinderen die gepest worden meldt dit aan ouders.
- 5000 kinderen gaan niet meer naar school omdat ze gepest worden
- Maar liefst 8% van de leerlingen in het basisonderwijs wordt meerdere malen per week gepest.

Een aantal gevolgen van pesten op een rij:

- Angst
- Schoolverzuim
- Faalangst
- Depressie
- Suicide
- Etc...

De wet

De overheid heeft een wet aangenomen waarin de volgende zaken zijn bepaald:

1. School heeft een expliciete verantwoordelijkheid voor een veilig schoolklimaat. Dit betekent dat ook de inspectie in positie wordt gebracht om handhavend op te treden wanneer een school geen actief beleid voert.
2. Iedere school moet jaarlijks 'monitoren' hoe het sociaal veiligheidsgevoel van de leerlingen op school is. Dit is verplicht voor groep 5 tot en met 8.
3. Iedere school moet een vast aanspreekpunt aanwijzen waar leerlingen en ouders terecht kunnen in het kader van pesten.
4. Iedere school moet een anti pestcoördinator aanwijzen die verantwoordelijk is voor de coördinatie van het beleid tegen pesten.

3. Doelstelling

De doelstelling van het antipest protocol is dat alle medewerkers, ouders en leerlingen weten wat SBO Noorderlicht doet om een veilig schoolklimaat te creëren en pesten te voorkomen (preventief beleid). Daarnaast moet duidelijk zijn hoe we omgaan met de situatie wanneer er wel sprake is van pesten (curatief beleid). Het komt samen in dit anti pestprotocol.

Hoofdstuk 1 Wat is pesten?

1.1 Pesten of plagen?

De grens tussen pesten en plagen is niet altijd goed te onderscheiden. In onderstaand schema wordt het verschil wat duidelijker gemaakt.

PESTEN	PLAGEN
<ul style="list-style-type: none"> - VAAK EN LANG - ER IS SPRAKE VAN EEN MACHTSVERSCHIL - GEMEEN - STIEKEM - MEERDEREN TEGEN 1 - MOEILIJK TE STOPPEN	<ul style="list-style-type: none"> - HET GEBEURT AF EN TOE - HET IS 1 TEGEN 1 - ER IS GELIJKWAARDIGHEID - HET GEBEURT OVER EN WEER - ER WORDT GELACHEN - ER IS SPRAKE VAN VERTROUWEN
NEEM KINDEREN DIE PESTGEDRAG ERVAREN SERIEUS!!!	

1.2 Vormen van pesten

Er zijn verschillende vormen van pesten.

- Verbaal
  - o Schelden
  - o Flauwe grappen
  - o Uitlachen
  - o Roddelen
- Lichamelijk
  - o Duwen en porren
  - o Slaan en schoppen
  - o Opgewacht worden
- Negeren
  - o Niet gekozen worden
  - o Niet mee mogen doen
  - o Niemand die naast je wil zitten
- Eigendom
  - o Spullen verstoppen
  - o Spullen kapot maken
  - o Spullen afpakken

- Cyberpesten
  - Misbruik privé gegevens
  - Uitsluiting WhatsApp
  - Verspreiden beeldmateriaal
  - Dreigtweets
- Seksueel
  - Aanraken en betasten
  - Seksueel getinte opmerkingen maken
  - Andere kinderen dwingen of opdracht geven tot seksuele handelingen
- Racistisch
  - Discriminatie

1.3 Signalen van pesten

Het is niet altijd gemakkelijk om pesten te signaleren. Pesten gebeurt vaak buiten het toezicht van de leerkracht of zelfs buiten de muren van school. Het is belangrijk om signalen van pesten op te merken en dit te melden. Wat kunnen signalen zijn:

- Niet meer naar school willen.
- Thuis niet meer over school vertellen.
- Geen kinderen meer mee naar huis nemen om af te spreken.
- Slechtere resultaten op school.
- Slaap problemen.
- Vaker prikkelbaar, boos of verdrietig zijn.
- Regelmatig hoofdpijn of buikpijn hebben.
- Blauwe plekken op ongewone plaatsen.
- Een gepeste leerling die zelf pestgedrag gaat vertonen

In de inleiding werd al aangegeven dat maar 3% van de kinderen thuis vertelt dat ze worden gepest. Redenen hiervoor kunnen zijn:

- Schaamte.
- Angst dat ouders gaan praten op school of met het kind dat pest en dat het alleen maar erger wordt.
- Dat kinderen toegeven aan het feit dat ze worden gepest.

Het kan dus lijken dat er op school niet of nauwelijks wordt gepest, maar schijn bedriegt. Pesten wordt niet altijd opgemerkt door volwassenen of wordt als een incident gezien. Ook het feit dat leerlingen er zelf niet over durven of kunnen praten is een reden dat het minder zichtbaar is.

Hoofdstuk 2 Wat doen we om pesten te voorkomen?

Het anti-pestprotocol is alleen effectief als aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Pesten moet door alle betrokkenen als een probleem worden gezien: leerkrachten, onderwijsondersteunend personeel, management, ouders en leerlingen. Er zal moeten worden samengewerkt om een veilig schoolklimaat te creëren waar pesten als onacceptabel gedrag wordt gezien. SBO Noorderlicht is actief in het voorkomen van pestgedrag door:

- het werken met de principes uit methode Positive Behavior Support (PSK = positief schoolklimaat)
- duidelijke gedragsverwachtingen op te stellen
- te werken aan sociaal-emotionele vaardigheden
- het monitoren van veiligheid door het gebruik van ZIEN!
- taken en verantwoordelijkheden goed te regelen (stappenplan)

2.1 Positief School Klimaat (PSK)

SBO Noorderlicht zorgt voor een veilig school klimaat. Er zijn gedragsverwachtingen geformuleerd die gelden voor alle leerlingen en personeelsleden. Deze gedragsverwachtingen zijn beschreven in het beleid van PBS. De gedragsverwachtingen zijn geformuleerd vanuit drie kernwaarden: verantwoordelijk, veilig en respectvol. Elke twee weken staat er een andere gedragsverwachting centraal en oefenen de leerkrachten dit gedrag met de leerlingen. Door middel van het belonen van goed gedrag worden te leerlingen gestimuleerd om dit gedrag meer te laten zien. Het is belangrijk om negatief gedrag te begrenzen, maar de nadruk moet liggen op het belonen van positief gedrag.

Alle personeelsleden zijn op de hoogte van deze gedragsverwachtingen die we met elkaar hebben afgesproken. Er is een werkgroep die ervoor zorgt dat PSK onder de aandacht is en blijft.

2.2 Sociaal emotionele vaardigheden

In elke klas wordt gewerkt aan sociaal emotionele vaardigheden door het gebruik van Leefstijl en PSK. Bij PSK wordt gewenst gedrag geoefend. Bijvoorbeeld de gedragsverwachting die centraal staat wordt concreet geoefend met de leerlingen. Leefstijl wordt gebruikt in combinatie met PSK en doelen pedagogisch plan.

2.3 Monitoring

SBO Noorderlicht maakt gebruik van het programma ZIEN! om de veiligheidsbeleving van de leerlingen te meten. Daarnaast wordt ZIEN! ook ingevuld door de leerkrachten om de sociale emotionele ontwikkeling te volgen. Aan de hand van de resultaten wordt er gekeken of er extra acties moeten worden uitgezet. (Analyse monitoring sociale veiligheid)

2.4 Taken en verantwoordelijkheden

Rondom het beleid tegen pesten zijn taken en verantwoordelijkheden verdeeld onder een aantal personeelsleden. Wettelijk moet elke school een anti-pestcoördinator en een aanspreekpunt aanwijzen. Daarnaast is school verantwoordelijk voor de monitoring van de veiligheid op school. Hieronder staat een overzicht van deze taken met betreffende functies:

- Anti-pestcoördinator: Adjunct Directeur
  - Deze persoon zorgt voor de algemene coördinatie van het anti-pest beleid. Het voornemen is om de taak van anti-pest coördinator niet bij de adjunct directeur te laten. Hier is op dit moment voor gekozen omdat er expertise is op dit vlak bij de huidige adjunct directeur.
- Aanspreekpunt: Vertrouwenspersoon
  - Deze persoon heeft een bredere rol dan alleen aanspreekpunt voor pesten, maar kan door ouders en leerlingen benaderd worden. Ook zijn leerkracht, IB-er en adjunct directeur altijd aanspreekbaar wanneer er sprake is van pesten.
- Monitoring: Directie
  - De directie van SBO Noorderlicht (icm gedragswetenschapper) zorgt voor de jaarlijkse monitoring van de veiligheidsbeleving van leerlingen.

Zorgteam

Naast de wettelijke kaders neemt uiteraard de betrokken leerkracht een hele belangrijke rol in bij het anti-pest beleid. Verder is er op SBO Noorderlicht een zorgteam waar leerlingen worden besproken die een extra zorgvraag hebben. In dit zorgteam wordt gekeken op welke manier extra hulpverlening of zorg kan worden geregeld voor een individuele leerling. Bij dit zorgteam zijn verschillende functies betrokken:

- Adjunct directeur
- Gedragsdeskundige
- Maatschappelijk werkende
- IB-er

Elk lid van het zorgteam kan een casus bij de bespreking inbrengen. Deze casus wordt besproken en er worden vervolgens acties uitgezet. Het gaat over problematieken van individuele leerlingen. Pesten kan daar wel een onderdeel van zijn.

Hoofdstuk 3 Wat doen we als er gepest wordt?

3.1 Vijfsporenaanpak

Wij gebruiken de vijfsporenaanpak van Bob van der Meer (1992) om het pesten aan te pakken. Deze aanpak tegen pesten richt zich op alle vijf betrokken partijen:

- het gepeste kind
- het kind dat pest
- de klasgenoten
- de betrokken ouders/verzorgers
- de school/de leerkracht

Om het pestgedrag te laten stoppen is het noodzakelijk om alle vijf de “sporen” te betrekken bij de oplossing van het pesten.

De vijf sporen zijn:

1. Hulp bieden aan het kind dat wordt gepest
2. Hulp bieden aan het kind dat pest
3. Hulp bieden aan ouders
4. Mobiliseren van de zwijgende middengroep (klas/omstanders)
5. Professionalisering leerkrachten

Spoor 1 Hulp bieden aan het kind dat wordt gepest

Hulp biedt de leerkracht in eerste instantie door de leerling serieus te nemen en met de leerling in gesprek te gaan om te achterhalen wat er precies aan de hand is.

1. Probeer de kern van het probleem boven water te krijgen door eerst een oriënterend gesprek aan te gaan. Begin het gesprek door bijvoorbeeld bevestiging te geven dat het knap is dat het kind het pesten bespreekbaar maakt. Denk hierbij aan:
  - Open vragen stellen en de leerling laten vertellen
  - op bepaalde zaken door te vragen
  - nog geen oplossingen te bedenken!
2. Vervolgens kun je in het gesprek gezamenlijk gaan kijken naar een eerste oplossing:
  - Bespreek wat de leerling al heeft gedaan om het pesten te stoppen. Denk bijvoorbeeld aan voorbeelden van PSK en andere afspraken die gemaakt zijn in de klas.
  - Bedenk samen wat er nog meer gedaan kan worden.
  - Bedenk samen de volgende stap: wat gaan we nu doen?

3. Acties en afspraken maken

- Het is belangrijk om het gesprek samen te vatten en de afspraken op te schrijven. Dit gesprek kan ook naar de ouders worden gecommuniceerd, maar zorg dat je dit in overleg doet met de leerling.
- Spreek ook meteen weer een moment af om te kijken of de gemaakte afspraken helpen.

Nadat de individuele gesprekken hebben plaatsgevonden kan een bemiddelingsgesprek tussen de gepeste leerling en de leerling die pest een oplossing zijn. De leerkracht probeert hierbij een dialoog mogelijk te maken tussen beide leerlingen en afspraken te maken om verder pestgedrag uit te sluiten. Een kort verslag en afspraken worden op papier gezet, eventueel door de leerlingen zelf.

Ook voor deze setting kun je een vervolg afspraak plannen om te kijken of de leerlingen zich houden aan de gemaakte afspraken.

Spoor 2   Hulp bieden aan het kind dat pest

Naast het gesprek met de gepeste leerling moet er ook een gesprek zijn met de leerling(en) die pestgedrag vertonen. De leerling wordt geconfronteerd met zijn gedrag en wat het voor de ander betekent. Daarnaast kan deze leerling worden gewezen op de afspraken die we op school en in de klas hebben gemaakt over de manier waarop we met elkaar omgaan.

1. De strekking van het gesprek moet zijn: pesten mag absoluut niet! Probeer de volgende punten in acht te nemen:
  - Luister goed en probeer door te vragen waarom de leerling dit doet
  - neem het kind dat pest serieus en zorg voor een dialoog
  - vertel dat je het gedrag van de leerling afkeurt (niet de leerling zelf)
  - maak duidelijke afspraken en zet deze op papier
2. Acties en afspraken maken
  - Maak ook van dit gesprek een notitie en zet de afspraken op papier. Dit gesprek kan naar de ouders worden gemaild (bijvoorbeeld bij herhaling).
  - Spreek meteen een datum af voor een tweede gesprek om te kijken of de gemaakte afspraken hebben geholpen.

Spoor 3   Hulp bieden aan ouders

Ouders moeten betrokken worden bij het pestprobleem en serieus worden genomen. Hierbij zijn een aantal aandachtspunten:

- De school werkt samen met ouders om tot een oplossing te komen en er is een korte lijn naar elkaar.

- Bij dit onderwerp moet de communicatie heel duidelijk zijn, dus via de telefoon en fysiek contact heeft de voorkeur boven e-mail.
- Maak de verwachtingen van ouders expliciet. Wat verwachten ouders van school?
- Daarnaast moet school ook duidelijk aangeven welke verwachtingen ze van de ouders heeft.
- Er wordt samen met de ouders gekeken naar alle mogelijkheden, waarbij het zorgteam ingeschakeld kan worden om indien het nodig is om te komen naar gepaste hulpverlening door externe instanties.
- Ben duidelijk, eerlijk en realistisch: maak alleen afspraken die waargemaakt kunnen worden.
- Op welke gebieden kunnen we van elkaar leren? Het is belangrijk om constructief met elkaar in gesprek te zijn.
- De school kan advies geven over de omgang met hun gepeste kind of hun kind dat pest.
- De school verwijst (zo nodig) naar professionele hulpverlening

Daarnaast zorgt SBO Noorderlicht ervoor dat ouders op de hoogte zijn van het anti-pest beleid.

Spoor 4 Mobiliseren van de zwijgende middengroep (klas/omstanders)

Er zijn verschillende manieren om pesten bespreekbaar te maken in de klas. Dit kan (en moet) door pesten in het algemeen bespreekbaar te maken (Zie hoofdstuk 2.2). Er zijn verschillende werkvormen voor handen zoals: boeken, films en lesmateriaal.

Wanneer er sprake is van pesten kan een klassengesprek een optie zijn om het pesten bespreekbaar te maken. Bij een klassengesprek staat de veiligheid voorop en wordt met de gepeste leerling afgesproken of hij/zij dat wil en op welke manier. Ook kan bijvoorbeeld de anti-pest coördinator een rol hebben bij het klassengesprek.

Maak duidelijk dat ook klasgenoten een verschil kunnen maken door bijvoorbeeld pestgedrag door te geven aan de leerkracht.

Spoor 5 Professionalisering leerkrachten/onderwijsassistenten en overig personeel

Personeelsleden zijn voldoende geïnformeerd m.b.t. pesten en het anti-pestbeleid door scholing en voorlichting.

1. Signaleren

- SBO Noorderlicht zorgt ervoor dat er duidelijke afspraken zijn met betrekking tot pesten en dat alle collega's op de hoogte zijn van dit beleid door voorlichting van de anti-pest coördinator. Een signalerende rol van collega's is heel belangrijk omdat leerlingen die gepest worden dit vaak niet aangeven. Wanneer leerkrachten meer inzicht hebben in pestgedrag kunnen ze hier ook beter op reageren.

2. Registreren van pestgedrag en ruzies

- SBO Noorderlicht gebruikt het systeem van Parnassys om bij te houden wanneer er conflicten zijn en/of pestgedrag wordt vertoont.

3. Wie kan ik betrekken bij pest situaties?

- Er is een stappenplan (Hoofdstuk 4) dat gevolgd kan worden wanneer er sprake is van pestgedrag.
- Daarnaast kunnen leerkrachten hulp inroepen van collega's wanneer het pesten een grotere vorm aanneemt en ze het niet meer zelf, of samen met hun duo collega, kunnen oplossen:
  - IB-er
De IB-er is een aanspreekpunt voor de leerkrachten. Zij kennen de leerlingen en hebben vaak korte lijntjes met ouders. Samen kunnen ze, eventueel in overleg met de adjunct directeur, stappen ondernemen.
  - Gedragswetenschapper
De gedragswetenschapper kan gevraagd worden om mee te denken bij herhaaldelijk pestgedrag. Zij kan eventueel ook individuele hulp bieden.
  - Adjunct-Directeur
De Adjunct Directeur kan advies geven, maar komt ook in beeld als er gesprekken gevoerd moeten worden met ouders wanneer pestgedrag aanhoudt.
  - Maatschappelijk werkende
De maatschappelijk werkende kan in het zorgteam meedenken over eventuele hulpverlening als dat nodig mocht zijn.

Hoofdstuk 4   Stappenplan bij pesten

Stappen	Acties	Rol leerkracht	Rol APC (anti-pest coördinator)
<p>Stap 1 Eerste signalen</p> <p>Er zijn signalen van pesten. Deze worden opgepakt door de leerkracht en in een gesprek met de leerlingen verhelderd.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Gesprek met gepeste leerling • Gesprek met pester • Afspraken maken en deze registreren • Beide ouders telefonisch informeren over gemaakte afspraken 	<ul style="list-style-type: none"> • Zie acties • Afspraken doorgeven aan APC en IB-er • Registreert in Panmassys 	<ul style="list-style-type: none"> • Monitoring van het proces • Ondersteuning leerkracht bij vragen
<p>Stap 2 Duidelijk pestgedrag</p> <p><u>Opschalen naar IB-er</u></p> <p>Er is overduidelijk sprake van herhaaldelijk pestgedrag. Deze stap kan ook de eerste stap zijn als de situatie daarom vraagt. Dit ligt aan de ernst van de situatie. Bij twijfel kun je de APC om advies vragen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Gezamenlijk gesprek met pester en gepeste leerling • Gesprek met beide ouders (apart) en • Afspraken maken en deze registreren • Vervolgafpraak plannen met leerlingen om proces te volgen • Bespreken in het bouwoverleg dat er pestgedrag is • In de klas extra aandacht voor pestgedrag d.m.v. werkwormen 	<ul style="list-style-type: none"> • Zie acties • Betrekken IB-er • Registreren van de afspraken in Panmassys • Afspraken doorgeven aan APC • Afspraken doorgeven aan betrokken leerkrachten • Speciale lessen verzorgen 	<ul style="list-style-type: none"> • Kan advies geven in de te nemen stappen • Eventueel ondersteunen bij gezamenlijk gesprek leerlingen • Eventueel ondersteunen bij gesprek met ouders • Melden doen bij directie
<p>Stap 3 Het pesten houdt niet op</p> <p>Ondanks de gemaakte afspraken houdt het pesten niet op.</p> <p><u>Opschalen naar directie</u></p> <p>Gezamenlijke verantwoordelijkheid van leerkracht/directie/APC/zorgteam. Afspraken hierover goed vastleggen en alle betrokkenen informeren. Wie gaat wat doen?</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Gesprek met betrokken leerlingen • Ouders van betrokken lij worden geïnformeerd dat pesten nog niet ophoudt • Afspraak maken met deze ouders voor plan van aanpak met directie. • Afspraken maken en deze registreren • Informeren overige ouders van de klas wat er speelt • Passende consequenties voor betrokken leerlingen in overleg met directie • Vervolgafpraak plannen om proces te volgen • Het zorgteam wordt ingeschakeld 	<ul style="list-style-type: none"> • Zie acties • Betrekken IB-er en adjunct-directeur • Afspraken doorgeven aan APC • Extra voorlichting in de klas • Speciale les 	<ul style="list-style-type: none"> • Ondersteunen leerkracht • Adviseren leerkracht/ directie • Betrekken zorgteam • Communicatie naar ouders over het pesten • Sluit aan bij gesprekken met ouders • Registreren afspraken
<p>Stap 4 Het pesten gaat door</p>	<ul style="list-style-type: none"> • De directie neemt de regie samen met de APC-er en neemt passende maatregelen. Legt afspraken vast en communiceert deze met leerkracht en ouders. 		<ul style="list-style-type: none"> • Wordt betrokken bij de maatregelen van de directie.

Bijlagen

Bronnen

Meer, B. van der (1992-5). De vragen die bij scholen leven over de aanpak van pesten. Inleiding voor de landelijke studiedag over pesten op 15 oktober 1992. Den Bosch: KPC.

Websites

www.schoolenveiligheid.nl

www.rijksoverheid.nl

www.pestweb.nl

www.dekinderombudsman.nl

www.nji.nl

Lesmateriaal en extra informatie

Bijlage Energizers

Energizers voor groep 1 en 2:

Na-apen

Je kunt zelf eerst het spel voorspelen. Allerlei bewegingen en gekke gezichtsuitdrukkingen zijn toegestaan. De kinderen doen jou precies na. De moeilijkheidsgraad kan opgevoerd worden. Als een kind 'de aap' is, moet die goed zichtbaar voor alle kinderen zijn (op een stoel).

Wie heb ik in gedachten?

Alle kinderen gaan op hun stoel staan (dat vinden de kinderen al heel leuk). Neem een willekeurig kind in gedachten. Dan begin je: "Het kind dat ik in gedachten heb, heeft geen rode broek aan". Alle kinderen met een rode broek gaan zitten. En zo ga je verder, totdat het kind dat je in gedachten hebt op stoel blijft staan en de rest zit. Je kan het hebben over de kleding, schoenen, jas, haren, broertjes/zusjes, leeftijd, de eerste letter van hun naam etc.

Energizers voor groep 3 en 4:

Blinde rups

1. Vorm groepjes: De spelers vormen groepjes van drie tot vijf kinderen. Elk groepje vormt een rij, waarbij elke speler zijn handen op de schouders van de speler voor hem legt. Het hoofd van de rups (de speler die vooraan staat) heeft zijn ogen open. Het lichaam van de rups (de rest) heeft de ogen dicht.

2. Het hoofd leidt: Het hoofd leidt de Blinde Rups door de kamer en vertelt de anderen waar ze zijn, wat ze niet kunnen zien en vooral waar ze voor moeten oppassen. Bijvoorbeeld: "Voorzichtig, er staat een tafel aan onze linkerkant. Nu stoppen we om een andere Blinde Rups door te laten..."

3. Metamorfose: Na elke periode van ongeveer twee minuten roept de spelleider: "Stop ... Metamorfose...Start!" Op dat teken gaat het hoofd van de rups achter in de rij staan, opent het nieuwe hoofd zijn ogen en wordt hij/zij dus de volgende die de rups moet leiden. Iedereen wordt om de beurt het hoofd.

De wereld op zijn kop

Het is de bedoeling dat de leerlingen het tegenovergestelde doen van wat de leider doet. Gaat de leider staan, dan blijven de leerlingen zitten. Gaat de leider lachen, dan gaan de leerlingen huilen etc.

Energizers voor groep 5 en 6:

Wie ben ik?

Per groepje wordt er een leerling (of tweetal) gekozen die een memoblaadje op het voorhoofd geplakt krijgt. De overige groepsleden hebben hier een voorwerp of naam van een bekend persoon op geschreven. Door goede vragen te stellen probeert deze persoon erachter te komen 'wie hij is'. Indien dit geraden is, kan er gewisseld worden.

Koning van de stilte

De Koning gaat in het midden van de klas/kring zitten met de ogen dicht en bedenkt allerlei opdrachten die de klas zo stil mogelijk moet uitvoeren. Zodra de koning iets hoort, wijst hij die kant op en is die leerling af. Voorbeelden van opdrachten : schuif je laatje open, schrijf met je pen een woord op papier, ga op je stoel staan, zet je stoel op tafel enz.

Energizers voor groep 7 en 8:

Levend memory

Eén of twee leerlingen gaan even op de gang staan.

- Andere leerlingen maken koppels en spreken een gebaar af (bijv. duim omhoog, lange neus etc.).
- Alle leerlingen leggen beide handen op hun benen.
- Leerlingen komen terug in de klas. Steeds worden door deze leerlingen twee zittende leerlingen (memory-kaartjes) aangewezen, die hun gebaar moeten laten zien.
- Zijn de gebaren hetzelfde, dan is er één punt verdiend.

Telspel

Alle kinderen staan in de kring, de leerkracht ook. Dan zegt de leerkracht 'nul' en moet een willekeurig kind 1 zeggen. Op deze manier ga je zo ver mogelijk door met tellen. Maar als er twee kinderen tegelijk een cijfer zeggen, begin je weer bij nul. Ieder kind moet dus voor zichzelf bepalen wanneer hij of zij het volgende cijfer zegt. De kinderen mogen niet onderling afspreken wie wanneer wat zegt. Ook mag je niet twee keer achter elkaar een cijfer zeggen en niet met twee kinderen om de beurt zo ver mogelijk tellen. Alle kinderen doen mee, alleen weet je niet wanneer iemand verder telt.

Een tactiek bedenken in dit spel is dan ook heel moeilijk, want je mag niet overleggen.

Het doel van het spel is om zo ver mogelijk te komen. Het spel is uitdagend en érg leuk om te doen!!

Neem actief de leiding voor een positieve groepsvorming

In iedere groep proberen mensen hun positie te bepalen; dat is voor leerlingen in een klas niet anders. Als leerkracht kun je een belangrijke rol spelen door dit groepsproces actief te leiden. Op die manier ontstaat een veilige sfeer waarin kinderen zich prettig voelen en het beste uit zichzelf kunnen halen.

In dit informatieblad wordt vanuit het perspectief van de leerkracht uiteengezet hoe je de groepsdynamica kan sturen en dit groepsproces een positieve wending geeft. De volgende vragen worden daarbij beantwoord:

- ✓ Welke fases onderscheiden we in de groepsvorming?
- ✓ Hoe stuur ik als leerkracht het groepsproces?
- ✓ Wie hebben allemaal een rol en hoe vervul ik die rol?

•••

Als leerkracht heb je op school het formele doel om leerlingen op een goede manier kennis bij te brengen. De alledaagse praktijk zorgt ervoor dat dit veel tijd kan opeisen. Zeker in groepen waar geen veilige sfeer heerst zal dit moeilijker zijn; er heerst dan ook geen goede werksfeer. Om een veilige sfeer te creëren kun je als leerkracht het groepsproces begeleiden en zo een positieve groepsvorming bewerkstelligen. Op die manier zullen leerlingen zich veilig voelen, waardoor er minder snel gepest zal worden en beter gepresteerd wordt.

Een positieve groepsvorming zorgt ervoor dat leerlingen zich veiliger voelen en beter presteren

Fases van een onbegeleid groepsproces

Een groepsproces waar geen bewuste invloed door een leerkracht op wordt uitgeoefend doorloopt een aantal fases. Dit patroon start grofweg elke keer opnieuw na een langere vakantie, zoals de zomer- of kerstvakantie. De precieze duur kan per fase verschillen en is daardoor niet goed te voorspellen. De volgende fases die elkaar chronologisch opvolgen worden onderscheiden:

1. **Forming**
In deze fase komt de klas voor het eerst (weer) bij elkaar – ‘*Wat is mijn relatie tot de rest van mijn klasgenoten?*’
2. **Storming**
Posities in de klas worden ingenomen. Tumultueuze fase.
3. **Norming**
Normen worden bepaald – ‘*Hoe gaan we met elkaar om?*’
4. **Performing**
Bij een positieve groepsvorming zijn de leerlingen in deze fase productief. Mogelijk wordt deze fase niet bereikt wanneer de groep niet (goed) is begeleid. In dat geval stopt het proces.
5. **Reforming (evaluatie)**
Fase waarin duidelijk wordt dat het einde van de groepssamenstelling nadert.

Het begeleide groepsproces

Als leerkracht zet je het groepsproces naar jouw hand door op het volgende te letten:

- ✓ Wees je bewust van de genoemde fases in groepsvorming en van jouw rol als docent; jij bent onderdeel van de groep en hebt hierin tegelijk de leidersrol.
- ✓ Speel constant in op wat je ziet en benader je groep positief.
- ✓ Haal de *norming*-fase naar voren in de tijd; door bewust de norm samen met de klas vast te stellen zal de *storming*-fase milder zijn en resulteren in minder probleemgedrag.

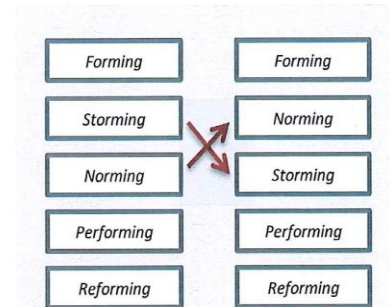
Voorbeelden van praktische tips worden hierna per fase behandeld.

1. Forming

- Sta op de eerste dag in de deuropening en begroet iedereen. Geef de leerlingen een hand en maak oogcontact.
- Maak jouw voornemen voor het jaar duidelijk. Bijvoorbeeld: 'Mijn voornemen is dat wij de leukste klas van de school worden.'
- Laat de leerlingen hierna opschrijven hoe zij een leuke klas voor zich zien. Maak hiervan een top vijf en bespreek dit klassikaal. Willen de leerlingen ook dat de klas zo met elkaar omgaat? De uitkomst vormt de basis voor de omgang met elkaar.
- Doe spelletjes om elkaar beter te leren kennen. Zie voor voorbeelden *Handboek positieve groepsvorming* (Bakker-de Jong & Mijland, 2009).

2. Norming

- Blijf letten op een respectvolle omgang met elkaar. Noem leerlingen bij hun naam en laat je interesse van tijd tot tijd blijken. Het is van belang dat iedereen elkaar steeds beter leert kennen.
- Laat de klas gezamenlijk besluiten nemen. Dit bevordert samenwerking.
- Benadruk in deze fase de overeenkomsten, niet de verschillen tussen de leerlingen. Zie hiervoor de voorbeeldoefening.

Figuur 1

Van onbegeleid naar begeleid groepsproces

3. Storming

- Het proces van het uitvechten van de posities in de groep zal milder plaatsvinden in het begeleide groepsproces.
- Als de hiërarchische strijd uit de hand loopt spreek je de leerlingen aan op de omgangsnormen die in de *forming*-fase zijn bedacht. Omdat zij deze zelf hebben opgesteld zijn de leerlingen hier gevoelig voor.
- Geef positieve feedback bij goed gedrag.

Voorbeeldoefening: Het kwaliteitspel

Iedere leerling neemt een blanco vel en zet zijn naam erop. Deel A4'tjes uit waarop je in kolommen goede eigenschappen hebt gezet. Laat elke leerling vier goede eigenschappen uitknippen die hij of zij bezit. Maak groepjes van vier en laat de gekozen goede eigenschappen door elkaar husselen.

Vraag je leerlingen vervolgens om op de vier vellen met namen die op de tafel liggen de goede eigenschappen te verdelen. Zo krijgt iedereen dus vier goede eigenschappen toebedeeld.

Laat iedere leerling tenslotte weer terug gaan naar zijn of haar plek, zodat ze kunnen zien wat zij aan goede eigenschappen hebben gekregen.

Met deze oefening ziet de leerling of het zelfbeeld overeenkomt met wat de anderen zien. Verder is het een goede manier om de leerling te stimuleren om de positieve eigenschappen van anderen te zien.

4. Performing

De kans is groot dat door juiste begeleiding een positieve werksfeer is ontstaan. Toch blijft het groepsproces kwetsbaar. Blijf vooral goed observeren wat er gebeurt op groepsniveau en speel hierop in.

5. Reforming (evaluatie)

Wanneer de groepsvorming prettig is verlopen voor de leerlingen kan het uit elkaar gaan lastig zijn. Een uitstapje of etentje is daarom in deze fase een goede afsluiting van het samenzijn.

Gezamenlijke inspanning

Ieder heeft op school zijn eigen rol om het groepsproces op een positieve manier te laten verlopen. Allereerst begint dat bij het goede voorbeeld van de schoolleiding aan haar medewerkers zelf. Heerst er onder de medewerkers een veilige sfeer? Ook de leerkrachten vervullen een gezamenlijke rol, evenals de ouders van de leerlingen. Deze gezamenlijke inspanning is van groot belang.

De schoolleiding:

- ✓ Zet groepsdynamica op de agenda. Door aandacht voor dit thema ontstaat een veiligere sfeer waardoor minder pestgedrag kan ontstaan en beter gepresteerd wordt.
- ✓ Laat de eerste kennismaking met klassen altijd gebeuren door de mentor (VO). Dit is de persoon die een stabiele basis biedt aan de leerlingen.
- ✓ Organiseer gemeenschappelijke (informele) activiteiten voor de leerlingen (sportmiddagen, gezamenlijke maaltijden, open podia).

De leerkrachten:

- ✓ Let erop dat jij onderdeel bent van de groep en dat je vanuit die rol een leiderspositie in kan nemen. Je rol is bepalend.
- ✓ De mentor (VO) is leidend in het begeleiden van het groepsproces. Als mentor betrek je de andere collega's actief na de *forming*-fase bij het proces.
- ✓ Blijf met elkaar in gesprek over wat groepsdynamisch gezien wordt in de groep. Jullie hebben samen de puzzelstukjes in handen.

De ouders:

- ✓ De ouders zijn verantwoordelijk voor hun kind. Het is daarom belangrijk om goed contact te onderhouden met hen als leerkracht. Laat op de ouderavonden blijken dat je aan de kant staat van hen en het kind. De ouders moeten weten en voelen dat gezamenlijk met de school wordt opgetrokken voor een veilig klimaat.

• • •

Bijlage Tips voor de Anti-pestcoördinator

- **Map:** maak een map met daarin artikelen over pesten, over anti-pestprogramma's, over positieve groepsvorming, etc (op de sites van *Pestweb* en *School en veiligheid* kun je veel informatie vinden). Deze map kun je verder aanvullen met lessen/oefeningen die de groepsvorming bevorderen en lessen over pesten. Zorg ervoor dat alle collega's ervan op de hoogte zijn dat deze map bestaat en dat iedereen weet waar hij te vinden is.
- Organiseer een **thema-avond** over pesten voor leerlingen, ouders en collega's. Via deze link www.schoolveiligheid.nl/kennisbank/downloadbare-ouderavond-over-pesten-po kan een complete ouderavond gedownload worden.
- Laat een expert op school een **gastles** geven over pesten. *Stichting moed* verzorgt dergelijke gastlessen. Kinderen krijgen de mogelijkheid om vrijuit te praten en te discussiëren over pesten. Ze worden gestimuleerd na te denken over hun rol bij pesten. Ook wordt ingegaan op de rol van de pester, het gepeste kind en de meeloper. Aan het eind van de les worden met de hele klas afspraken gemaakt om pesten tegen te gaan. www.moed.nl/onderwijs/basisonderwijs/gastles_over_pesten
- Laat een klas of een aantal kinderen uit verschillende klassen een **theaterstuk** maken over pesten. Je kunt ook een theatergroep laten komen die een stuk over pesten speelt. Via deze link vind je hier tips voor. www.schoolveiligheid.nl/kennisbank/?fwp_kennisbank_thema=pesten&fwp_kennisbank_soort=school_voorstellingen
- Het **Lespakket Omgaan met Pesten** van de Stichting Omgaan met Pesten in samenwerking met DramaOnline heeft als doel pesten bespreekbaar en inzichtelijk te maken. In de lessen wordt gebruik gemaakt van het kaartspel "Ik denk me sterk". Op de 60 kaarten uit dit spel staat een afbeelding en een helpende gedachte. Deze helpende gedachten richten zich op vier thema's: weerbare lichaamstaal, opkomen voor jezelf en een ander, zelfvertrouwen en omgaan met eigen en andermans grenzen. Door het spel in te zetten leren kinderen de eigen niet-helpende gedachten te herkennen en om te zetten in helpende gedachten. Op die manier zullen zij positiever gaan denken en gemakkelijker voor zichzelf en een ander opkomen. Het lespakket bestaat uit 4 dramalessen (één voor iedere combinatiegroep) plus een exemplaar van het "Ik denk me sterk"-spel (Prijs 4 dramalessen + "Ik denk me sterk-spel" + bijbehorende CD € 49,95). www.dramawinkel.nl/omgaanmetpesten
- **Lesidee:** laat alle kinderen een vel papier verfromfraaien, verkreukelen, er een prop van maken, het op de grond gooien en er op stampen. Ze mogen het alleen niet verscheuren. Geef ze dan de opdracht om het papier voorzichtig weer open te vouwen en weer glad te maken. Laat zien hoe vol littekens en vuil de papieren zijn geworden. Laat de kinderen dan tegen hun papier zeggen dat het hun spijt dat ze het zo verkreukeld hebben. Laat ze sorry zeggen tegen het papier en vraag of het nu weer helemaal goed is? Wijs ze op de littekens die ze hebben gemaakt. En vertel dat die littekens nooit meer zullen verdwijnen. Vertelt dat dat is wat er gebeurt als een kind een ander kind pest.
- **Lesidee:** laat de kinderen een lied, een dans, een musical, een film, een fotoshoot of een collage tegen pesten maken.
- **Lesidee Hetzelfde verschillend** (groep 1 t/m 3). Alle kinderen lopen in een rustig tempo door de klas. De leerkracht klapt in de handen en zegt welke groepjes er gemaakt moeten worden. Bijvoorbeeld: "Maak een groepje van kinderen die dezelfde kleur ogen hebben." Alle kinderen met blauwe ogen gaan bij elkaar staan. Alle kinderen met bruine ogen etc. De kinderen die een groepje vormen, geven elkaar een hand. Zo staan zij met elkaar in een kringetje. Als alle kinderen een groepje hebben, mag 1 kind per groepje zeggen wat zij hetzelfde hebben.
Ideeën voor groepjes:
  - Kleur haar
  - Leeftijd
  - Kapsel (kort haar, lang haar, vlechtjes, staartjes
  - Leeftijd

- Soort schoenen (klittenband, veters, laarzen, gympen etc.)
- Soort kleding (lange broek, korte broek, rokjes, jurk etc.)
- Jongens/meisjes

Zo kunnen kinderen zien dat ze soms gemeenschappelijke kenmerken hebben en soms ook niet.

- **Lesidee:** Organiseer een **LEF-dag**: Veel kinderen durven zichzelf niet te zijn op school. Een leuke broek blijft in de kast hangen, als er een keer een foute opmerking over is gemaakt of ze trekken hun nieuwe schoenen niet aan omdat ze bang zijn voor spottende blikken. Op LEF-dag mogen kinderen aantrekken wat ze zelf willen en hun haren doen zoals ze zelf willen. Leerkracht en kinderen spreken af dat op LEF-dag niemand een ander mag kwetsen, iedereen respecteert elkaar zoals hij/zij is. Dit spreek je van tevoren heel duidelijk af.
- **Lesidee Rollen bij Pesten:** De kinderen horen van de leerkracht welke rollen er bij pesten zijn, dit zijn nl.
  1. Pesters
  2. Meelopers
  3. Slachtoffers
  4. Buitenstaanders
  5. Aanmoedigers
  6. Helpers

Bij elke rol worden tips bedacht door de kinderen, voorbeelden zijn:

1. P - Bedenk iets anders om je energie in te steken, praat met iemand die je vertrouwt, verzin iets anders om aandacht mee te krijgen.
2. M - Lach niet mee en doe niet mee met stomme grappen.
3. S - Vraag hulp, blijf uit de buurt van pesters, zorg voor een zelfverzekerde houding.
4. B - Zeg de leerling die gepest wordt eens gedag, maak een praatje, doe aardig tegen hem/haar.
5. A - Vraag de leerling die gepest wordt eens om mee te doen in een groepje. Ga met een groepje naar de pester en zeg dat hij/zij moet stoppen.
6. H - Ga naar de juf of meester of je ouders en vertel over het pesten. Laat de leerling die gepest wordt merken dat hij/zij niet alleen staat.

- **Lesidee:** Geef lessen aan de hand van het boek **Superdolfje** en de bijbehorende lesbrief.

www.dolfjeweewolfje.kinderboekenmeer.nl/wp-content/uploads/sites/2/2013/11/Lesbrief-Dolfje-Weewolfje-tegen-Pesten-2013.pdf

- **Lesidee:** maak met de kinderen een **videoclip** tegen pesten op het lied van Move tegen pesten.

www.youtube.com/watch?v=w-vQ_YL1XLY

- **Lesidee:** geef een les over de rol van omstanders bij pesten aan de hand van de "Lesbrief omstanders bij pesten" www.schoolveiligheid.nl/kennisbank/lesbrief-omstanders-bij-pestent/

- **Lesidee (groep 7 en 8):** Kijk met de klas naar een opname van jongerenpraatprogramma Vesuvius met de titel 'Altijd de pineut' (www.teleblik.nl/media/5411383) en laat groepjes kinderen in rollenspellen situaties naspelen. In de opname komen slachtoffers en pesters aan het woord. In de film wordt duidelijk wat pesten voor het slachtoffer kan betekenen; ook op de lange duur.

- Kies uit de film de relevante onderwerpen en bekijk deze met de klas.
- Verdeel de klas in groepjes, b.v. pesters, voormalige pesters, slachtoffers, voormalige slachtoffers en een filmploeg (waak ervoor dat een gepest kind de rol van slachtoffer moet gaan spelen!)
- Laat ieder groepje één of meer vertegenwoordigers kiezen en samen hun rol c.q. verhaal bedenken.
- Speel het spel met eventueel jezelf als gespreksleider en overgebleven leerlingen als publiek.
- Laat de filmploeg een opname maken. Bekijk met de klas de film.
- Bespreek met de klas de eigen situatie, wat ze daarvan vinden en hoe je, met welke afspraken, de sfeer in de klas kunt verbeteren.

- **Lesidee:** Speel het spel **Tok tok, herrie in het hok** (vanaf 8 jaar). Dit is een ervaringsgericht spel over pesten, met een link naar cyberpesten. Het laat de spelers ervaren hoe een bepaalde positie binnen een pestsysteem voelt. Het spel kost € 15,95.
www.tokkelnet.nl/shop
- **Lesidee (groep 1 t/m 3):** Via deze link kom je bij een leuk prentenboek dat je op het smartboard kunt bekijken. Het heet "**Anders is leuk**".
www.smartkleuter.blogspot.nl/2012/10/prentenboek-iedereen-is-anders.html
Het verhaal gaat over een kameleon die op zoek gaat naar zijn familie in het oerwoud. Hij komt erachter dat iedereen anders is en iedereen zijn eigen kwaliteiten heeft. Laat de kinderen een tekening maken over Anders en de andere dieren.
- **Lesidee: Overeenkomsten (groep 5 t/m 8).** De leerkracht maakt tweetallen en zorgt ervoor dat kinderen die geen vrienden zijn, aan elkaar gekoppeld worden. Elk tweetal krijgt een blaadje en een pen. Als de leerkracht het startsein geeft, gaan de tweetallen zoveel mogelijk gemeenschappelijke kenmerken opschrijven. Ze overleggen hierbij fluisterend, zodat ze niet afgeluisterd kunnen worden. Wie maakt de langste lijst?

Overeenkomsten kunnen bijvoorbeeld zijn:

We houden allebei van de zomer, we zijn allebei slecht in topo, we hebben allebei een zus, we lusten allebei geen spruitjes, we zijn allebei in december jarig, we hebben allebei een 7 in ons huisnummer etc.

Het is leuk als de kinderen originele overeenkomsten ontdekken. Achterliggende gedachte is dat kinderen die elkaar normaal gesproken niet liggen, nu ontdekken dat ze best overeenkomsten hebben. De leerkracht bepaalt wanneer de tijd om is en laat alle koppels om beurten hun lijst oplezen. Het is leuk om het koppel met de langste lijst een klein prijsje te geven. Hiervoor zijn leuke voorwerpen te koop bij bijv. Action voor weinig geld, denk aan kleine notitieboekjes, gummetjes, potloden, schriften, stickers etc.

Bijlage Boeken over Pesten

10 Boeken over pesten voor kinderen van 4 – 6 jaar

- **Blote beer** van D. Remmerts de Vries
- **Kleine ezel en het zwarte schaapje** van R. Kromhout
- **Tip de muis vindt pesten niet leuk** van A. Casalis
- **Rikki** van G. Van Genechten
- **Vergeet-me-niet en mooie Boterbloem** van M. Broad
- **Groen** van M. Sperring
- **Pest jij ook?** van V. Renting
- **Hou op met pesten** van C. Alexander
- **Kraai** van L. Timmers
- **Dapper uiltje** van S. Julian

10 Boeken over pesten voor kinderen van 6 – 9 jaar

- **Het grote Paulien-plan** van H. Vandermeeren
- **Munkel Trog** van J. Foxley
- **Pesten: stop!** van V. Puts
- **De jongen die steeds viel** van T. Dubbelaar
- **Operatie Flapoor** van L. Van Grootel
- **Dik is Dapper** van G. Sonnemans
- **Gas geven Gijs** van M. Schouwenaar
- **Super Jan** van H. Van Straaten
- **Gloria** van E. Cotteleer
- **Pesten** van B. Sanders

10 Boeken over pesten voor kinderen van 9 – 12 jaar

- **Nieuwe vrienden** van F. Jonker
- **Harde noten** van I. De Keyzer
- **Godje** van D. Remmert de Vries
- **Kijk naar jezelf** van F. Zwigtmann
- **Nooit meer lief** van A. van Praag
- **Ik ben niet bom!** Van M. van de Coolwijk
- **Ff dimmen!** van E. Rooijers
- **Ik weet je te vinden** van N. Van Kaathoven
- **Bikkels** van C. Slee
- **Online!** van I. Boter

